

კეთევან ტატიშვილი

ფილოლოგიის დოქტორი, კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის
უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი
ელ-ფოსტა: ketevantatishvili@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8398-9795

აბსტრაქტი. მრავალი საუკუნის განმავლობაში როგორც საქართველოში, ისე მთელ მსოფლიოში ქალის რეალიზაციის ერთადერთი ასპარეზი ოჯახი იყო და შემოისაზღვრებოდა რეპროდუქციული ფუნქციით, შვილების აღზრდითა და ოჯახურ-ნათესაური ურთიერთობებით. ამავე დროს, გვხვდება ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ ქალები გადიოდნენ ამ ტრადიციული, ქალისთვის მიკუთვნებული როლიდან და რიგ შემთხვევაში თვალსაჩინო წვლილიც შეჰქონდათ საქმითა და უნარებით. ბოლოს და ბოლოს ჩვენს ქვეყანას საუკეთესო ხანა, ითვლება, რომ ქალის, თამარის, მეფობის დროს ჰქონდა. იმისთვის, რომ საზოგადოებაში გაიზარდოს ქალის როლი საზოგადოებრივ ასპარეზზე, გენდერული თანასწორობის თვალსაზრისით მოხდეს ცვლილებები, სამოქალაქო საზოგადოება ჩამოყალიბდეს, საჭიროა ქალის როლის უფრო ფართოდ შესწავლა ქართულ კულტურაში, ისტორიასა და წყაროებში. ჩვენ გვაინტერესებს, თუ რამდენად შემოინახა კვალი ლიტერატურულმა წყაროებმა, ქართულმა ხელნაწერებმა, ქალების მოღვაწეობის შესახებ ოჯახის გარეთ სფეროებში, რაზე მეტყველებს ეს კვალი: ახდენდნენ თუ არა ისინი რაიმე სახით თავიანთი პოტენციალის და ნიჭის რეალიზაციას, ჰქონდათ თუ არა ისტორიულ და სოციალურ მოვლენებზე გავლენის მოხდენის საშუალება და რა ფორმით. სწორედ ხელნაწერებმა შემოგვინახეს ცნობები, რომ ქართველი ქალი საუკუნეების განმავლობაში იყო ქართული მნიშვნობარობის განვითარებისა და კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობის აქტიური მონაწილე და მფარველი. გვყავს ქალი პოეტები, გადამწერ-კალიგრაფები, ხელნაწერთა მომგებლები (დამკვეთები), განმაახლებელ-შემამკობელნი, ხელნაწერთა დამხსნელნი, ბიბლიოფილ-კოლექციონერები. საქართველოს ისტორიაში მრავალჯერ იყო ძნელბედობის ხანა და მრავალი ხელნაწერი განადგურდა, ამიტომ უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ხელნაწერების გამრავლებას, აღდგენა-განახლებასა და დაცვას. საინტერესო და სასიამოვნოა, რომ ამ საქმიანობაში ქალებიც აქტიურად იყვნენ ჩართული. ცნობები ქართველ ქალთა მნიშვნობარული საქმიანობის შესახებ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში გვხვდება, მაგალითად, მარტო გადამწერი ასზე მეტია, რა თქმა უნდა, ავტორი ბევრად ნაკლებია, თუმცა, ვინც არის, ყველა გამორჩეულია. ასეთია, მაგალითად, მარიამ-მაკრინა ბაგრატიონი, რომელსაც ჯერ კიდევ კორნელი კეკელიძე გამორჩეული ბიზანტიელი ჰიმნოგრაფი ქალის, კასიას, მსგავს მოვლენად თვლის.

საძიებო სიტყვები: ხელნაწერი; ქართველი; ქალი; პოეტი; მნიშვნობარი

* * *

შესავალი. საუკუნეების განმავლობაში როგორც საქართველოში, ისე მთელ მსოფლიოში ქალის რეალიზაციის ერთადერთი ასპარეზი ოჯახი იყო, თუმცა ამავე დროს, გვხვდება ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ ქალები გადიოდნენ ამ ტრადიციული, ქალისთვის მიკუთვნებული როლიდან და რიგ შემთხვევაში თვალსაჩინო წვლილიც შეჰქონდათ საქმითა და უნარებით. ქართველი ქალების განსწავლულობის შესახებ ჯერ კიდევ მე-17 საუკუნეში არქანჯელო ლამბერტი წერდა: „ქართული წერა-კითხვა დღეს სულ მოსპობილი იქნებოდა, ქალებს რომ არ შეენახათ იგი. თუ ვისმე უნდა კითხვა

¹ კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით პროექტის [FR-24-4146] „ქართველი მნიშვნობარი ქალები ქართული ხელნაწერების მიხედვით“ ფარგლებში.

შეისწავლოს, უნდა რომელსამე ქალს მიეზაროს სასწავლებლად“ (ლამბერტი, 1938:164). საზოგადოებრივ ასპარეზზე ქალის როლის გაზრდისა და გენდერული თანასწორობისთვის საჭიროა ქალის როლის უფრო ფართოდ შესწავლა ქართულ კულტურაში, ისტორიასა და წყაროებში. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ხელნაწერებში შემონახული ცნობები, რომ ქართველი ქალი საუკუნეების განმავლობაში იყო ქართული მნიგნობრობის განვითარებისა და კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობის აქტიური მონაწილე და მფარველი. ცნობილია ბევრი ქალი-მეცენატი (ხელნაწერების დამკვეთი (მომგებელი), განმარტებელი-შემამკობელი, გამომსყიდველი, ბიბლიოფილ-კოლექციონერი), გადამწერი, მკითხველიც კი, შედარებით ნაკლები – ავტორი. მართალია, ჟამთა სიავის გამო ზოგი მნიგნობარი ქალის მხოლოდ სახელი ვიცით და ლიტერატურული მემკვიდრეობა არ შემოგვრჩა (ასეთია, მაგალითად, ფომინისა ბერიძე, რომლის სახე შეუნახავს მისიონერ ქრისტეფორე კასტელს თავის ალბომში (ასათიანი, 1936:15)), თუმცა მაინც საკმაოდ ბევრი ასეთი ქალის სახელმა მოაღწია ჩვენამდე. ქართველ მნიგნობარ ქალებს სხვადასხვა დროს ქართველმა მკვლევრებმა უძღვნეს ნაშრომები (ასათიანი, 1936; გაჩეჩილაძე, 2011; გაჩეჩილაძე, 2019:311-317; კეკელიძე, 1957:202-216; კეკელიძე, 1957:227-251; ქავთარია, 1977:202-242, ქაფიაშვილი, 1994 და ა.შ).

თუმცა, ერთი მხრივ, ახალი მასალის გამოვლენამ, მეორე მხრივ, მასალის მრავალფეროვნებამ და ახალი ასპექტებით გაანალიზების აუცილებლობამ საჭირო გახდა ახალი კვლევის ჩატარება.

მეთოდები. ჩვენი კვლევა ემყარება ფილოლოგიურ, ისტორიულ, ტექსტოლოგიურ-კოდიკოლოგიურ, იკონოგრაფიულ-შედარებით და მხატვრულ-სტილისტურ კვლევის მეთოდებს.

მსჯელობა. საქართველოს ისტორიაში მრავალჯერ იყო ძნელბედობის ხანა და მრავალი ხელნაწერი განადგურდა, ამიტომ უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ხელნაწერების გამრავლებას, აღდგენა-განახლებასა და დაცვას. საინტერესო და სასიამოვნოა, რომ ამ საქმიანობაში ქალებიც აქტიურად იყვნენ ჩართული. ცნობები ქართველ ქალთა მნიგნობრული საქმიანობის შესახებ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში გვხვდება, მაგალითად, მარტო გადამწერი ასზე მეტია. ზოგი მათგანის საქმიანობა ასე თუ ისე შესწავლილია, ზოგის შესახებ ახლა მიმდინარეობს კვლევა ჩვენი გრანტის ფარგლებში. ჯერჯერობით ითვლება, რომ ქრონოლოგიურად ყველაზე ადრინდელი ეპოქის გადამწერი ქალი მე-16 საუკუნეში მოღვაწე „მეფეთ მეფისა ასული ასთანდარია“, რომლის გადანერილია კალიგრაფული ნუსხურით ერთი კრებულის, H 972, ნაწილი (166r-215v). ია გაჩეჩილაძის აზრით (გაჩეჩილაძე, 2019:311-317), ასთანდარი ქართლის მეფე კონსტანტინე II-ის ასულია და მისი ძმები არიან: დავით X, გიორგი IX, ბაგრატ მუხრანბატონი და დიმიტრი. ასთანდარის მეუღლე ყოფილა ყვარყვარე ათაბაგის ძმა მანუჩარ I ჯაყელი, რომელთანაც, სავარაუდოდ, ჰყოლია ვაჟი, რომელიც მოხსენიებულია ერთი საბუთის – Ad 91 – ხელრთვაში „მანუჩარ (შვილი)“.

საინტერესოა ცნობები იმის შესახებ, რომ იყვნენ ქალი-ბიბლიოფილები, წიგნების კოლექციონერები, რომლებიც ზოგჯერ გადამწერობასაც ითავსებდნენ. ასეთია, მაგალითად, ანნა ერისთავ-მაყაშვილი. ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულია მის მიერ გადანერილი 4 ხელნაწერი – H 168, H169, H 453, A 381. სხვათა შორის, მას პოეზიაშიც უცდია ბედი და ლექსად დაუწერია ანდერძი დერჟავინის „ღმერთის“ პეტრე ლარაძისეული თარგმანის თავის მიერ გადანერილი ნუსხისთვის (H 453). ანნას ინიციატივით სოფელ იყალთოში მაყაშვილთა ოჯახში დაარსდა საოჯახო წიგნთსაცავი (გაჩეჩილაძე, 2011:159-175).

ჯერ კიდევ მე-12 საუკუნეში იყვნენ ქალი-მომგებლები ანუ ხელნაწერების დამკვეთები. ერთმა ოთხთავმა – A 516 – შემოგვინახა მომგებლის სახელი – მანა მახატლის ასული. შემდეგაც არაერთი ხელნაწერის შედგენისა და გადანერის ინიციატორები იყვნენ ქართველი დიდგვაროვანი ქალები. ამის დასტურია „ქართლის ცხოვრების“ ანასეული და მარიამ დედოფლისეული რედაქციები (ანა დედოფალი კახეთის მეფის ალექსანდრე I-ის ((1476-1511) მეუღლე იყო, ხოლო მარიამი – როსტომ-ხანისა (1632-1658)).

აუცილებლად ცალკე უნდა აღინიშნოს, რომ იყო შემთხვევები, როდესაც ქართველი მანდილოსნები ცდილობდნენ ქართული მწერლობის გამდიდრებას ახალი თარგმანების შემატების გზით და ხდებოდნენ ინიციატორები ამ საშვილიშვილო საქმისა. ასე მაგალითად, ანა ბაგრატიონის (ქაი-

ხოსრო მეფის ასული, რომელიც რუსეთში გაჰყვა თავის ბიძას, ვახტანგ მეექვსეს) ბრძანებით, 1777 წელს გაიოზ რექტორმა თარგმნა „კიტაიის სიბრძნე ანუ სწავლა ბედნიერად ცხოვრებისა“ (S176, S 525, A 1416, Q 168, Q 251 და სხვ.). მისი ბრძანებითვე 1786 წელს დიმიტრი ბაგრატიონმა თარგმნა სამოელ რაბინის „ოქროს აღნაქესი“ (ბევრი ხელნაწერითაა შემონახული: H 213, H 454, H 1009, A 1011, Q743 და სხვ.).

ქართველ ქალებს ზოგჯერ ზუსტ მეცნიერებებთანაც მიუწვდებოდათ ხელი. მე-19 საუკუნეში მოღვაწეობდა პირველი ქართველი კარტოგრაფი ქალი – მაია ჩიქოვანი, რომელსაც დაუმზადებია ვახუშტი ბატონიშვილის რუკების ასლები (ზარდალიშვილი, 1966:87-93). უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ამავე მაია ჩიქოვანს 1817 წელს გადაუწერია ანსილიონის „ესტეტიკური განსჯანი“ (H 333).

როგორც სტატიის დასაწყისში აღვნიშნეთ, ქალები მხოლოდ გადამწერობით ან ხელნაწერების მოამაგეობით არ შემოიფარგლებოდნენ. ჩვენთვის ცნობილი არიან ქალი-ავტორები, უმეტესწილად პოეტები. სტატიაში მხოლოდ რამდენიმე მათგანზე გავამახვილებთ ყურადღებას.

ქართველ ავტორ ქალთა შორის გამორჩეულია მარიამ-მაკრინა ბაგრატიონი, რომელსაც ჯერ კიდევ კორნელი კეკელიძე არაჩვეულებრივი ბიზანტიელი ჰიმნოგრაფი ქალის, კასიას, მსგავს მოვლენად თვლიდა (კეკელიძე, 1957:246-247). მარიამ-მაკრინა იყო ერეკლე პირველის, ნაზარ-ალი-ხანის ასული, რომელიც ადრე დაქვრივდა და შემდეგ შემონაზვნდა. გამორჩეულად ნიჭიერი და განათლებული იყო. მისი სახელით ჩვენამდე მოღწეულია რამდენიმე ხელნაწერი და ისტორიული საბუთი. იგი ადგენდა სამეფო დოკუმენტებს, ისტორიულ საბუთებს, შეწირულობის წიგნებს, რომლებშიც ჩანს ოსტატის ხელი. იგი გამოცდილი კალიგრაფიცაა. საგანგებო აღნიშვნის ღირსია მისი გადამწერილი სულხან-საბას ლექსიკონი H 1740, რომლისთვისაც დაურთავს ღვთისმშობლის აკროსტიქული საგალობელი. მას შეუდგენია და გადაუწერია კანონიკური ხასიათის კრებული, რომელიც ჩვენამდე უფრო გვიანდელი, მე-18 საუკუნის მიწურულის, ნუსხებითაა მოღწეული. არის ცნობა, რომ მას გიორგი სააკაძის შესახებ ისტორიული ნაშრომიც დაუწერია (ქავთარია, 1977:212-214). თუმცა მარიამ-მაკრინას შემოქმედებაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია იოსებ ალავერდელისადმი მიძღვნილ საგალობლებს, უფრო სწორად, მარიამ-მაკრინამ შეადგინა ამ წმინდანის ლიტურგიკული კანონი (2 ცხრაოდიანი საგალობელი, მცირე საგალობლები და სვინაქსარი). ყველაზე ადრეული ხელნაწერი, რომელშიც დაცულია მაკრინასეული საგალობელი, არის ბესარიონ კათალიკოსის კრებული S 3269, რომელიც მე-18 საუკუნის 20-იანი წლებით თარიღდება. აქედან მოყოლებული იოსებ ალავერდელის მაკრინასეული კანონი შევიდა თითქმის ყველა სადღესასწაულოში და კანონიკური მნიშვნელობა შეიძინა. აღსანიშნავია, რომ მარიამ-მაკრინას შემოქმედება დავით გარეჯის ლიტერატურული სკოლის გავლენით ვითარდებოდა (ქავთარია, 1977:213-218). მარიამ-მაკრინას ნიჭს ანტონ პირველი კათალიკოსი დიდ პატივს სცემდა. მიუხედავად იმისა, რომ მან თავის ახალი რედაქციის სადღესასწაულოში (S1464) თითქმის ყველა ქართველი წმინდანის ახალი საგალობელი დაწერა და შეიტანა, იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ამ წმინდანებზე არსებობდა სხვა ჰიმნოგრაფის მიერ შედგენილი ჰიმნები, იოსებ ალავერდელის ხსენების დღეს მარიამ-მაკრინას შედგენილი კანონი, ფაქტობრივად, უცვლელად შეიტანა და მხოლოდ რამდენიმე მცირე ფორმის თავის მიერ დაწერილი საგალობელი დაურთო. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იოსებ ალავერდელის სვინაქსარული ცხოვრებაც მარიამ-მაკრინას დაწერილი უნდა იყოს. ეს კი ნიშნავს, რომ მარიამ-მაკრინამ ჰაგიოგრაფიაშიც გარკვეული წვლილი შეიტანა.

ასევე ნიჭიერი პოეტიკა სალომე, ერეკლე მეორის ეპოქიდან. სალომეს შემოქმედებიდან შემორჩენილია „მწუხრებისა ამბათქებანი“ ანუ „სევდის წიგნი“ – როგორც თვით პოეტი უწოდებდა (A 598). სალომე რამდენიმე ანბანთქების ავტორია. მისი შემოქმედება წარმოაჩენს მას, როგორც ნიჭიერ და განათლებულ ქალს, რომელიც იცნობს ბიბლიას, რუსთველისა და ჩახრუხაძის შემოქმედებას და სხვ. ჯერ კიდევ ლ. ასათიანი ასე აფასებდა მის შემოქმედებას:

„ყოველ შემთხვევაში სალომე თავისი ორიგინალური თემატიკით, პოეტური პოტენციით და მხატვრული ღირსებებით ყველაზე ძლიერი და მნიშვნელოვანი პოეტიკა მეთვრამეტე საუკუნის ქართველ მწერალ ქალთა შორის“ (ასათიანი, 1936:22).

ამავე ეპოქის პოეტი ქალია მაია გაბაშვილი, რომლის ანბანთქებამ მოაღწია ერთადერთი ხელნაწერით S 1582 (1v-5v). ესაა ანბანთქების გარკვეული ფორმა ე.წ. ანზე სით მოხვალ?, რომელიც შე-

მოიღო და დაამკვიდრა სულხან-საბა ორბელიანის ძმამ დიმიტრი ორბელიანმა. ასეთი ანბანთქება კარგად ავლენდა ავტორის გონებამახვილობას, მხატვრულ გემოვნებას, პოეტურ ოსტატობას და მოითხოვდა ისტორიის, გეოგრაფიის, ფლორისა და ფაუნის ღრმა და საფუძვლიან ცოდნას (ქაფიაშვილი, 1994:115).

რა თქმა უნდა, კიდევ არიან ქართველი ავტორი და ხელნაწერების მოამაგე ქალები, თუმცა, სტატიაში მხოლოდ მცირე ნაწილი ვახსენეთ. მთავარი ისაა, რომ ქართული მწიგნობრობის განვითარებაში მათ არცთუ მცირე წვლილი შეიტანეს, იმის გათვალისწინებითაც, რომ ჩვენამდე, შესაძლებელია, ბევრმა სახელმა ვერც მოაღწია. ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტიც, რომ ზოგიერთ ხელნაწერს აქვს ისეთი მინაწერები, რომლებიც გვაფიქრებინებს, რომ მინაწერის ავტორი ქალი ამ ხელნაწერის მკითხველია. ეს კი მიანიშნებს იმ ფაქტზე, რომ ძველ საქართველოში კითხვით ბევრი ქალი იყო გატაცებული.

დასკვნები: კვლევის შედეგად გამოჩნდა, რომ ქართველი ქალების დამსახურება ქართული ლიტერატურისა და კულტურის წინაშე უდავოა. ისინი მეტად ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში და ასევე, საზღვარგარეთაც. იყვნენ ქალი-ავტორები, გადამწერ-კალიგრაფები, მომგებლები, განმარტებელ-შემამკობელნი, ხელნაწერთა დამხსნელები, ბიბლიოფილ-კოლექციონერები. მოკლედ, შეიძლება ითქვას, რომ მწიგნობარი ქალების მოღვაწეობა მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. ასათიანი, ლ. (1936). ძველი საქართველოს პოეტი ქალები. თბილისი: სსრკ მეცნიერებათა აკადემია საქ. ფილიალი
2. გაჩეჩილაძე, ი. (2019). ქართველ ქალთა მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობა ძველ საქართველოში (გადამწერი ქალი მეფეთ-მეფისა ასული ასთანდარ). მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. (26. გვ. 311-317). თბილისი: კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.
3. გაჩეჩილაძე, ი. (2011). ქართულ ხელნაწერთა ამაგდარნი. თბილისი: ნეკერი.
4. ზარდალიშვილი, გ. (1966). გამოჩენილი ქართველი გეოგრაფები და მოგზაურები. თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
5. კეკელიძე, კ. (1957). მეთვრამეტე საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან (ტომი IV, გვ. 227-251). თბილისი: თსუს გამომცემლობა.
6. კეკელიძე, კ. (1957). ქართველ ქალთა კულტურულ საგანმანათლებლო კერები საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთში. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან (ტომი IV, გვ. 202-216). თბილისი: თსუს გამომცემლობა.
7. ლამბერტი, ა. (1938). სამეგრელოს აღწერა. თბილისი: ფედერაცია.
8. ქავთარია, მ. (1977). ძველი ქართული პოეზიის ისტორიიდან XVII-XVIII სს. (გვ.202-242). თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
9. ქაფიაშვილი, ი. (1994). ძველი ქართველი მწიგნობარი ქალები. თბილისი: ლომისი.